

Een discussie met twee historisch geografen

Het Eemmoeras en de ontginning van Bunschoten en Eemnes in de Waterschapskroniek Vallei & Eem 777-2011

M. MIJNSSEN-DUTILH

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
23 (2014) 1, 17-38

Inleiding

In het jubileumjaar 2007 van Waterschap Vallei & Eem verscheen het eerste deel van de Waterschapskroniek Vallei & Eem, *Amersfoort lag aan zee*, dat de periode 777 tot 1616 bestrijkt.¹ Het tweede deel, *Een vallei vol water*, is in 2011 uitgekomen.² Dit beslaat de periode 1616 tot 2011. Beide boeken zijn gebaseerd op vijftientig jaar werk met en onderzoek in de archieven van voormalige waterschappen – rechtsvoorgangers van Waterschap Vallei & Eem – die ik als archivaris van de opeenvolgende waterschappen mocht beheren, ordenen en beschrijven. Naar aanleiding van het tienjarig bestaan van Waterschap Vallei & Eem in 2007 had het bestuur mij als archivaris opdracht gegeven om een boek te schrijven over de geschiedenis van het waterbeheer in de Gelderse Vallei; het zijn er uiteindelijk dus twee geworden. Het nu opgeheven Waterschap Vallei & Eem lag op de grens van de provincies Utrecht en Gelderland en omvatte het stroomgebied van de Gelderse Vallei, waarvan de boezem gevormd wordt door het Valleikanaal en de Eem. Hierop wateren de Oost-Utrechtse- en West-Gelderse beken af. Het waterschap was zowel belast met de zorg voor het waterkwantiteitsbeheer als voor het waterkwaliteitsbeheer. Op 1 januari 2013 is het gefuseerd met het buurwaterschap Veluwe, waardoor het Waterschap Vallei en Veluwe is ontstaan.

Bij het schrijven van de twee boeken ben ik steeds uitgegaan van de archiefstukken en andere primaire bronnen. Ik heb geprobeerd in mijn tekst zo dicht mogelijk bij de inhoud van de bronnen te blijven en zo uitgebreid mogelijk te annoteren. De boeken zijn chronologisch van opzet en zijn mede bedoeld als nadere toegang tot de archieven die veel nooit gepubliceerde gegevens bevatten. Ze zijn uitgebracht in samenwerking met de Stichting Publicaties Oud-Utrecht (SPOU). Ze zijn nu echter via een andere uitgever in de boekhandel verkrijgbaar.

Al eerder publiceerde ik samen met C. Dekker een boek over de ontginning in het Eemland, te weten *De Eemlandtsche Leege Landen*.³ Na het verschijnen van dit boek en van het eerste jubileumboek *Amersfoort lag aan zee* heb ik veel kritiek gekregen van twee historisch geografen, prof. drs. J.A.J. Vervloet⁴ en dr. C.H.M. de Bont.⁵ Zij waren het niet eens met het resultaat van mijn onderzoek. Mijn standpunt is dat uit de schriftelijke bronnen blijkt dat de drooglegging of ontginning van de Westpolder van Bunschoten en van de Oostpolder van Eemnes niet heeft plaats gevonden vanaf de huidige rivier de Eem als ontginningsbasis tegen de helling van het veen op, maar juist andersom vanaf de hogere grond in een uitgestrekt moerasgebied dat in die tijd 'Eem' werd genoemd, naar de stroomdraad die later de rivier is geworden, toe. Beide historisch geografen baseren hun standpunt dat de Eem als ontginningsbasis heeft gediend op een bodemkundige theorie. Dat deze theorie voor Eemland niet door de gegevens uit de schriftelijke bronnen wordt ondersteund, achten zij geen probleem, aangezien ze die bronnen als secundair beschouwen. De door hen aangevoerde bewijzen voor de Eem als ontginningsbasis blijven echter zuiver hypothetisch.

1 M. Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*. Waterschapskroniek Vallei & Eem dl. I, 777-1616 (Utrecht/Leusden 2007).

2 M. Mijnsen-Dutilh, *Een vallei vol water*. Waterschapskroniek Vallei & Eem dl. II, 1616-2011 (Utrecht/Leusden 2011).

3 C. Dekker en M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandtsche Leege Landen*. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12^e en 13^e eeuw (Utrecht 1995).

4 J.A.J. Vervloet, 'Boekbespreking M. Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*. Waterschapskroniek Vallei & Eem. Deel I (777-1616)', *FleHITE*, historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken IX (2008), 148; J.A.J. Vervloet, 'Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis', in: Jelle Vervloet en Simon van den Bergh (red.), *Eemland in verandering. Ontginning en ruilverkaveling in het gebied van de Eem* (Utrecht 2007), 15-36.

5 Chris de Bont, 'Twee vechten om de Eem ... Over de ontginningsgeschiedenis van Eemnes', *Tussen Vecht en Eem*. Tijdschrift voor regionale geschiedenis uitgegeven door de Stichting Tussen Vecht en Eem 27 (2009) nr. 3, 213-226.

In dit artikel ga ik dieper in op dit meningsverschil tussen een standpunt gebaseerd op schriftelijke bronnen en een standpunt gebaseerd op een bodemkundige theorie. Ik geef eerst mijn eigen onderzoeksresultaten weer, waarna ik de kritiek van beide geografen zal bespreken. Ik zal aangeven waarom zij volgens de ons overgeleverde archivalische bronnen onmogelijk gelijk kunnen hebben. Ik schrijf dit artikel niet omdat ik denk dat bodemkunde en archeologie geen bijdrage kunnen geven aan de reconstructie van het verleden. Maar de vraag is wat te doen als deze disciplines andere antwoorden lijken te geven dan archiefonderzoek. Wat is dan de meest betrouwbare bron? Een algemene vraag die hiermee samenhangt is welke eisen men aan de kwaliteit van de bewijsvoering van een theorie moet stellen. Ik stel mij op het standpunt dat bewijzen verifieerbaar moeten zijn. In het geval van het Eemland dienen volgens mij op dit moment de schriftelijke bronnen een hogere prioriteit te krijgen in het beredeneren van de ontginningsgeschiedenis dan bodemkunde. De kernvraag die ik de lezer in dit artikel wil voorleggen, luidt daarom: hoe ver kan men in de wetenschap gaan met het zich baseren op niet door verifieerbare gegevens ondersteunde veronderstellingen om een theorie overeind te houden?

Land en water

Wie zich met waterstaatsgeschiedenis wil bezig houden, moet zich los weten te maken van het statische beeld dat het huidige landschap ons biedt. Voor ons is land land en water water en als het ene element zich uitbreidt ten koste van het ander, is er iets mis. Maar dat is niet de oorspronkelijke toestand. Vóór de ontginningen of droogleggingen begonnen, bijvoorbeeld in de polders bij Bunschoten en Eemnes, was land soms water en water soms land. In het vroege Middelnederlands liep de betekenis van woorden als 'zee', 'meer', 'moeras', 'rivier' of 'waterloop' in elkaar over, omdat dit in de werkelijkheid ook zo was. In verschillende jaargetijden kon een moeras een meer worden, een zee een moeras of een rivier een meer. Het onderscheid tussen rivier en moeras is ook niet altijd scherp.⁶

Dit diffuse beeld komt duidelijk naar voren uit de schriftelijke bronnen over de Eem. Dat de rivier niet in zijn huidige vorm bestond, blijkt onder andere uit het feit dat de stroomdraad geen scheiding vormde bij het droog vallen/leggen van grond. De maatlanden van Soest en Baarn liggen aan beide zijden en de maatlanden van Bunschoten en Eemnes zijn droog gevallen naar de stroomdraad toe in plaats van daar vanaf. Mensen die grond wilden gebruiken, moesten eerst zelf maatregelen nemen om dat mogelijk te maken. Het 'aanmaken' van land moest zelfs ieder jaar opnieuw in het voorjaar gebeuren door de waterhuishouding in orde te brengen. Het land kon alleen gebruikt worden – en zelfs bestaan – dankzij de dijken, watergangen en wegen. Deze waren daarom ook particulier eigendom van de samenwerkende landeigenaren en moesten door hen worden onderhouden. Anderen mochten er geen gebruik van maken, omdat zij niet bijdroegen aan het onderhoud.

Landaanmaak was een op economische overwegingen gebaseerde particuliere bezigheid die niet door de overheid kon worden opgelegd of afgedwongen. De landsheer kon de ontginning wel bevorderen door woeste grond uit te geven en deed dat ook graag, omdat van nieuw land belastingopbrengst te verwachten viel. Grondeigenaren die samenwerkten bij het waterbeheer deden dat, omdat zij daar een gezamenlijk economisch belang bij hadden. De samenwerking strekte zich echter niet verder uit dan het belang reikte. 'Polderen' deed men binnen het polderverband. Onderling werkten de verschillende polderbesturen elkaar voornamelijk tegen, omdat het economisch belang dat met zich meebracht. De hoofdregel uit het oude waterstaatsrecht 'Wien water deert, die water keert' betekent immers: wie last heeft van het water uit de buurpolder of -ontginning, mag dat water buiten het eigen gebied houden. Niemand is verplicht 'vreemd' water van de burens te ontvangen in de eigen watergangen. Mijns inziens duidt dit erop dat ontgin-

6 M. Schönfeld, *Nederlandse waternamen* (Brussel 1955), 36-37. Zie Mijnsen-Dutilh, *Vallei vol water*, 361.

ningsgebieden oorspronkelijk (meestal) los van elkaar moeten zijn gevormd. Als men bij uitbreiding elkaars grenzen bereikte, ontstonden er moeilijkheden.

Het resultaat van dit alles is dat weinig gegevens in de waterstaatsgeschiedenis in de loop der eeuwen zo stabiel zijn gebleven als de verdeling van onderhoudsverplichtingen voor de werken die essentieel waren voor de mogelijkheid om het land te gebruiken (dijken, watergangen en wegen), en het schouwregime dat daarbij hoort. Dit is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat de onderhoudsverplichting aan de grond was verbonden en niet aan de persoon van de (toevallige) eigenaar. Bovendien konden deze verplichtingen niet onderhands gewijzigd worden. Daarvoor was altijd een nieuwe regeling tussen de belanghebbende grondeigenaren nodig en die wijziging werd goed vastgelegd. Omdat zij zo belangrijk waren, zijn heel veel van die stukken ook bewaard gebleven. De verdeling van de onderhoudsverplichtingen kan vaak worden teruggevoerd op de ontginning zelf en werpt daarmee een bijzonder licht op het verloop daarvan.

Het Eemmoeras

Het Vallei- en Eemgebied is gevormd in de voorlaatste ijstijd door het uitschuren van een dal door het ijs en de vorming van stuwwallen aan weerszijden daarvan, die wij nu kennen als de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe. In dit dal lag in de tijd waaruit de eerste schriftelijke vermelding van de Eem dateert, een uitloper van het zoetwatermeren- en moerassengebied in Midden-Nederland, dat Almere wordt genoemd. De eerste schriftelijke bron over het Valleigebied is de oorkonde van 777 waarbij keizer Karel de Grote allerlei gronden schenkt aan de bisschopskerk in Utrecht, waaronder de “villa ... *Lisiduna in pago, qui vocatur Flethite super alveum Hemi* (de villa ... Leusden in de gouw die Flethite wordt genoemd, boven het bassin van de Eem)”.⁷ Het Latijnse *alveus* betekent eigenlijk ‘buikvormige uitholling’ en vandaar ‘bassin/bekken’. Dit beeld van de Eem als dal tussen hogere gronden sluit volledig aan bij latere gegevens. In mijn opvatting is de Eem van oorsprong dan ook geen rivier die het uitgangspunt voor ontginningen kon vormen, zoals de historisch geografen menen. De deskundigen bij Waterschap Vallei en Veluwe zijn met mij van mening dat de huidige Eem, net als alle andere beken in het Valleigebied, een door mensen gegraven moerasbeek is zonder oeverwallen.⁸

De naam ‘Eem’ had oorspronkelijk betrekking op het hele uitgestrekte moerasgebied in de Vallei dat een natuurlijke scheiding vormde tussen het Sticht Utrecht (wereldlijk territorium van de bisschop) en het hertogdom Gelre. Daarom loopt de provinciegrens ook nu nog midden daar doorheen. ‘Eem’ is een naam van Germaanse oorsprong en betekent ‘natuurlijk(e) water(loop)’.⁹ Dit duidt erop dat in de Vallei al in de Germaanse tijd een breed nat moerasgebied moet hebben gelegen. In een elfde-eeuwse bron is sprake van “een ononderbroken en zeer breed moeras” dat bij de Heiligenberg in Leusden ligt.¹⁰ Het Eemmoeras is op de hoogtekkaart (zie afb. 1) nog goed waarneembaar. Het strekt zich in het Valleigebied uit van de Utrechtse Heuvelrug tot aan de hoge grond van de Veluwe en het reikt naar het zuiden tot bij Maarn en Amerongen en mogelijk nog verder. Ook het gebied van Leusden, Woudenberg en zelfs Renswoude ligt daarin. Dat blijkt uit het feit dat in de zestiende eeuw deze plaatsen tot ‘Eemland’, het inmiddels drooggelegde Eemmoeras, worden gerekend. Nog in de achttiende eeuw wordt er een “Caarte van de Eemlanden” (zie afb. 2) gemaakt, waarop Eemland niet alleen de huidige Eempolders omvat, maar ook Leusden, Woudenberg en Renswoude. Dat is het hele Utrechtse deel van de Vallei.

Het Eemmoeras kan worden gezien als een uitloper van het Almere. In het moeras lagen hier en daar droge plekken – eilandjes – op zandopduikingen en noordelijker ook op opgehoogde veenbulten zoals het oorspronkelijke Ark (dat nu in Flevoland ligt) en het oude dorp van Bunschoten. Op die hoogten woonden in de vroege middeleeuwen al men-

7 S. Muller Fz., A.C. Bouman, K. Heeringa, F. Ketner, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. 5 dln. (Utrecht/Den Haag 1920-1959). Hierna te citeren als OSU, I, nr. 48 (8-6-777).

8 Zie in dit verband ook G.J. Baaijens, E. Brinckmann, P.L. Dauvelier, P.C. van der Molen, *Stromend Landschap. Vloeiweidestelsels in Nederland* (Zeist 2011), 20, 24, 90-96, 134-136.

9 Schönfeld, *Watermannen*, 44-45.

10 H. de Rij (ed. en vert.), *Alpertus van Metz, De diversitate temporum – gebeurtenissen van deze tijd* (Amsterdam 1980), 30-31.

Afb. 1. AHN-hoogtekaart van het Vallei- en Eemgebied. Het Eemdal reikte tot bij de waterscheiding en zelfs nog zuidelijker tot in de meden bij Ede. De Gelderse Watering daar droeg oorspronkelijk de naam 'Kromme Eem'. Copyright Waterschap Vallei en Veluwe.

sen en zij vormden de uitgangspunten voor kleine ontginninkjes. Voorbeelden daarvan zijn de kleine polderdijkes, gevormd vanuit boerderijen op dicht bij de stuwwal van Baarn en Soest gelegen zandhoogten, die toebehoorden aan het klooster Elten (dat ook het Gooi in bezit had) en die daarom al uit de tiende eeuw moeten dateren.¹¹ Zij zijn pas in de negentiende eeuw in een groter polderverband gebracht.

In de middeleeuwen werd het moeras ten noorden van Amersfoort kennelijk als 'zee' beschouwd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een oorkonde waarbij koning Otto I in 948 de kerk van Trecht bevestigt in het bezit van de tiend van (onder meer) de domeingooderen die liggen "in villa, quondam Dorsteti, nunc autem Uuik nominata, et in ceteris omnibus locis a predicta villa usque ad mare et in insulis ceterisque mari contiguis provinciis (in de villa die vroeger Dorestad, maar nu Wijk [bij Duurstede] wordt genoemd, en in alle overige plaatsen tussen voornoemde villa en de zee, en op de eilanden en in de andere aan de zee grenzende gebieden)".¹² Naar deze akte wordt in de zestiende eeuw verwezen in een proces over de grens tussen het Sticht en het Gooi als bewijs dat Eemnes tot het Sticht behoort. In het desbetreffende processtuk wordt ook gezegd dat "Eemnes Buitendijks in die tijd [ten tijde van de ontginning in de veertiende eeuw] een aanwas [aangesluid land] was". Toen bisschop Jan van Arkel na 1351 samen met zeven getuigen de grens tussen Eemnes en Gooiland vaststelde, deed hij dat "beginnende te Emensse tot in diep van der zee, soe verde als men betreden mocht".¹³

Nog een verwijzing naar de 'zee' in de Vallei vinden wij in een oorkonde uit 1165. Daar in geeft keizer Frederik Barbarossa toestemming om voor het Rijnwater, dat steeds overstromingen veroorzaakte in het grensgebied tussen Utrecht en Holland, een afvoerwater-

¹¹ Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leeg Landen*, 37-47; Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 21-23, 40-41 (afb. 23 en 24).

¹² OSU, I, nr. III (1-4-948).

¹³ Andere bronnen waar ik nu niet dieper op in ga, bevestigen dit beeld. D.Th. Enklaar, *Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Lande van Gooiland* (Utrecht 1932), nr. 62 (na 1541), 119-124; Het Utrechts Archief (HUA), archief Staten van Utrecht (ASU), landsheerlijke tijd, inv.nr. 122; J. van de Water, *Groot Placaatboek ... 's Lands van Utrecht*, I, 118 (16-6-1534); Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 39, zie ook 105-106. Voor de ontginning van Eemnes zie ibidem, 57-61, en Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leeg Landen*, 109-139.

Afb. 2. 'Caarte van de Eem-landen', kopergravure uit de Reisatlas De Zeven Vereenigde Provintien, uitgegeven door Hendrik de Leth te Amsterdam tussen 1740 en 1772. Particuliere collectie.

14 OSU, I, nr. 448 (25-11-1165).

15 D.Th. Enklaar, Zestiende-eeuwse wandelingen door Nederland. Zwerftochten van Pieter Aelmszoon, secretaris van Naarden, 1525-1527 (Hilversum 1934), 52; Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 26, 94.

leiding aan te leggen door de Nude tussen Rhenen en Wageningen naar "de zee die daar in de nabijheid ligt (in mare, quod ibi vicinum est)".¹⁴ En zelfs in 1527 zegt een oude monnik nog dat vroeger de zee veel dichterbij Amersfoort moet hebben gelegen.¹⁵ Die stad is ontstaan op een paar zandhoogten in het moeras, die als stapstenen liggen tussen de Amersfoortse berg als uitloper van de Heuvelrug aan de westkant en een hoge dekzandrug aan de oostkant. Amersfoort ontstond dus niet aan de Eem, maar in het Eem(moeras) dat op die plek het best kon worden overgestoken. Het stadsbestuur heeft altijd volgehouden het alleenrecht te hebben op de aanwas van grond en de liezen, biezen en rietgewassen die

Afb. 3. Wateroverlast bij de Laapeereweg in Leusden-Asschat ten oosten van het Valleikanaal na zware regenval in maart 1998. Het Eemmoeras is weer even terug. Foto Slagboom & Peeters, eigendom van Waterschap Vallei en Veluwe.

in de Eem groeiden. Volgens de stad strekte de grens van de stadsvrijheid “so weyt als in die Eem een witte swaen gesien coste worden”. In 1580 maakte het stadsbestuur bezwaar tegen de plannen van Bunschoten en Eemnes om dijken en sluizen aan te leggen in “haer [Amersfoort] luyder ryevire van de Eem”. Dat ‘Eem’ en ‘zee’ blijkbaar inwisselbaar waren, blijkt nog in 1643 uit de uitspraak van een man die op de Bunschoter dijk woont: hij verklaart dat Amersfoort aanspraak maakt op de Eem “soo verre men een witte swaen in see conde sien”.¹⁶

De meden

Cruciaal in mijn discussie met de historisch geografen is dat de klassieke ontginning vanaf een watergang of weg tegen de helling van het veen op in een landschap zoals ik hierboven schetste, helemaal niet van toepassing hoeft te zijn. Er heeft nog een andere manier van landaanwinning bestaan, te weten een meer natuurlijk proces dat plaats vond als de afwatering door natuurlijke omstandigheden verbeterde en door de mens een handje geholpen kon worden. Dit natuurlijk droog vallen van grond gebeurde uiteraard van hoog naar laag, terwijl een kunstmatige ontginning van laag naar hoog werd uitgevoerd. Door verbeterde afwatering ontstonden de maatlanden of meden (Fries: mieden en Engels: meadows), de oorspronkelijk onbedijkte hooilanden die in de zomer net droog genoeg werden om extensief te gebruiken en die ’s winters onder water stonden. De schepen van Huizen Lambert Rijkz. Lustigh beschrijft in de zeventiende eeuw hoe de Gooise maten kunnen worden verlengd na een aantal stormvloed (waarbij dus blijkbaar de afwatering naar de Zuiderzee verbeterd was).¹⁷ Misschien heeft de begroeiing van het maatland ook bijgedragen aan een geleidelijke ophoging, waardoor het droog vallen is bevorderd.¹⁸

Het droog vallen van de meden is voor ons moeilijk waar te nemen in schriftelijke bronnen, want zoals alles wat van nature plaats vindt, sprak het vanzelf en is het daarom niet of nauwelijks gedocumenteerd. De belangrijkste aanwijzingen voor het bestaan van meden vindt men dan ook in lokale veldnamen en daarvan zijn er heel veel in de hele Gelderse Vallei en het Eemland. ‘Meden’ wordt samengetrokken tot ‘meen’ of ‘mheen’. De polder Arkemheen onder Nijkerk bijvoorbeeld ontleent hieraan zijn naam. In de Eempolders zijn er meden (maatlanden) en menen tot dichtbij Amersfoort, bijvoorbeeld in de polder De Slaag, bij Coelhorst en onder Weede.¹⁹ Maar ook veel zuidelijker in de Vallei vindt men ze, zoals de Edermeen of Heerenmeen en de Kievitsmeie ten westen van Ede,

¹⁶ W.F.N. van Rootseelaar, Amersfoort, 777-1580. 2 dln. (Amersfoort 1878), I, 168, 511-512; Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 26, 78-79, 103, 118, 143-144, 154-155.

¹⁷ Zie over het gebruik van maatland: J.H. Sebus, De Erfgooiers en hun gemeenschappelijk bezit (tot 1568) (Amsterdam 1934), citaat van de schepen van Huizen Lambert Rijkz. Lustigh (1656-1727), 17-22; Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 53.

¹⁸ Recent onderzoek bij Venetië schijnt op iets dergelijks te wijzen. Marcel aan de Brugh, ‘Planten bouwen hun eigen kwelder’, NRC-Handelsblad, Weekend 16/17-2-2013, bijlage Wetenschap, 12.

¹⁹ Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 70-71, 107-109, 126.

die afwaterden via de (let well!) ‘Kromme Eem’ naar de Rijn (zie afb. 1). De daar gelegen Meikade is een verbastering van ‘Meenkade’.²⁰

Ook Eemnes, in elk geval Eemnes Buitendijks, is een meen. De Eemnesser Meentdijk en Meentweg komen in de bronnen van vóór de negentiende eeuw voor als ‘Meendijk’ en ‘Meensteeg’.²¹ Om het nog ingewikkelder te maken vinden wij in de bronnen naast meendijk en meentdijk ook de term ‘gemene dijk’ vermeld. Daarmee wordt een dijk bedoeld die op gemeenschappelijke kosten wordt onderhouden in tegenstelling tot onderhoud van afzonderlijke dijkvakken door aangelanden of verhoefslaagden. Zo’n dijk ligt meestal evenwijdig aan de afwateringsrichting, waardoor de eigenaar van het aangrenzende land onevenredig zwaar zou worden belast als hij alleen voor het onderhoud zou moeten zorgen. De normale toestand is dat aangelanden onderhoudsplichtig zijn voor het smalle vak van een dijk, weg of watergang dat aangrenzend dwars voor hun land ligt. Verhoefslaagden moeten ook dergelijke vakken onderhouden, maar hun grond ligt daar verder vanaf. De Meendijk van Eemnes loopt mee met de afwateringsrichting en was dus wel een gemene dijk, maar geen meentdijk.²²

Evenzo is ook de Bennekommer meent waarschijnlijk geen meent, maar een meen, maatland dus. Het woord ‘meen’ wordt vaak verward met ‘meent’ of ‘gemeente’, de gemeenschappelijke grond van een dorpsgemeenschap in de middeleeuwen. Het heeft echter een heel andere herkomst en betekenis. In een ‘meent’ is het gebruiksrecht gekoppeld aan het bezit van bepaalde andere grond in het dorp en niet aan personen. De grond in de ‘meen’ is geen gemeenschappelijk eigendom, maar heeft individuele eigenaren. Het land wordt, net als in de meent, wel gemeenschappelijk gebruikt, omdat de bodem in maatland te zacht is om afzonderlijke percelen te vormen door de aanleg van scheisloten. Sloten zijn hier bijna niet te onderhouden, ze zakken steeds weer dicht. In onbedijkt maatland zijn er daarom alleen een hoofdsloot en enkele zijsloten voor de afwatering. De grond is verdeeld in slagen waaraan de onderhoudsplicht voor een vak in deze watergangen is verbonden. Als na een stormvloed de afwatering verbetert, kan de eigenaar zijn maatland uitbreiden, want volgens het gewoonterecht komt de aan zijn eigendom aangewassen grond hem toe. Het eigendomsrecht op de grond wordt via ‘inscharing’²³ omgezet in een gebruiksrecht gerelateerd aan de omvang van de eigendom. Wie meer grond bezit, mag meer beesten inbrengen.

Dit type grondgebruik was oorspronkelijk heel normaal in de Eempolders. De middeleeuwse landmaat voor maatland, de ‘dammaat’ of ‘dagmaat’, wordt tot in onze tijd in alle Eempolders gebruikt. Een ‘dagmaat’ is een stuk land dat een boer in één dag kan maaien. Omdat de kwaliteit van de meengronden niet overal hetzelfde is, verschillen de dammaten lokaal in grootte. Voor de vroeg zestiende-eeuwse secretaris van Naarden, Pieter Aelmanszoon, die op speurtocht ging naar bewijs dat Eemnes eigenlijk tot het Gooi behoort, was het verschil tussen maten en meent nog wel duidelijk.²⁴

Bij de eerste drooglegging zijn er in maatland minder sloten nodig dan in bedijkt land. Dat bracht de grondeigenaren in de Eemnesser Maatpolder, onder wie veel Gooiers die ook grond hadden in de Gooise maten en het gebruik daarvan nog kenden, er rond 1830 toe om terug te willen keren naar het gemeenschappelijk grondgebruik door inscharing, omdat zij het slootonderhoud in hun natte polder te bewerkelijk vonden.²⁵ Maar voor dit type landgebruik is kenmerkend dat de grond niet of nauwelijks bedijkt is en toch in de zomer droog blijft. In de negentiende eeuw kon dat niet meer in Eemnes; zonder bedijking zouden de zomervloeden teveel schade aanrichten. Een dijk belemmert echter wel de afwatering en daarom moeten er in maatland na de bedijking meer afwateringssloten worden aangelegd. Het verkavelingspatroon van dergelijk bedijkt land lijkt dan sterk op het patroon van het ontginningsmodel van Vervloet en De Bont, zeker zoals weergegeven op onze negentiende-eeuwse topografische kaarten. Die geven dus niet per definitie een betrouwbaar beeld van de situatie ten tijde van de veel eerdere ontginning. Maris heeft in 1947 aan de hand van de vijftiende- en zestiende-eeuwse manualen (leggers) van het morgengeld (de grondbelasting) die zich in het archief van de Staten van Utrecht (lands-

20 *Geschiedenis van Ede* (Arnhem 1980), dl. I, 69; Mijnsen-Dutilh, *Een vallei vol water*, 61.

21 Zie o.a. Mijnsen-Dutilh, *Een vallei vol water*, 63 en 98.

22 *Ibidem*, 24-25, 63.

23 Inscharing is het gemeenschappelijk gebruik van grond die niet kan worden verdeeld in individuele percelen, zoals bij maatland waar de grond te zacht is om scheisloten te kunnen onderhouden en het plaatsen van hekken (die bij elke overstroming wegspoelen) te kostbaar is. In plaats daarvan mag elke rechthebbende eigenaar of gebruiker een aantal dieren of ‘scharen’, inbrengen bij de gezamenlijke beweiding. Het aantal wordt bepaald door de omvang van zijn recht.

24 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 35-42, 53-54; *idem*, *Een vallei vol water*, 191.

25 Mijnsen-Dutilh, *Een vallei vol water*, 191.

heerlijke tijd) bevinden, aangetoond dat de erven van Eemnes na de drooglegging over de volle lengte zijn gesplitst door de aanleg van nieuwe afwateringssloten.²⁶ Ook de vermelding van dammaten en ‘scharen’ in deze manualen wijst erop dat onder Eemnes oorspronkelijk maatlanden lagen. Wanneer de splitsing van de erven heeft plaats gevonden, is niet duidelijk, maar dit moet zijn gebeurd na de aanleg van de Zomerdijk en de Meen(t)-dijk. Eenzelfde proces heeft zich in spiegelbeeld aan de andere kant van de stroomdraad door het Eemmoeras onder Bunschoten voltrokken.

De ontginning van Bunschoten en Eemnes volgens de geschreven bronnen

Laten we nu meer in detail de ontginning bekijken in twee gebieden, Bunschoten en Eemnes, die in 1995 is beschreven door C. Dekker en M. Mijnsen-Dutilh in *De Eemlandsche Leege Landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12^e en 13^e eeuw*. Over het verloop ervan zijn wij relatief goed ingelicht door de archiefstukken gevormd bij de aanhoudende conflicten over het dijkonderhoud in dit gebied en die bewaard zijn gebleven in het archief van het Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijk.

Een verandering in de waterstand van het Almere moet het kort vóór 1200 mogelijk hebben gemaakt voor de bewoners van ‘Wtwijk’ (Uitwijk) om een stuk veenmoeras bij hun nederzetting droog te leggen. Uit een oorkonde van 1203 is bekend dat bisschop Boudewijn II (1178-1196) persoonlijk de grenzen van het ontginningsgebied was komen vaststellen: “a fossato illo, ubi per predictum episcopum nove ac veteris decime divisio facta est, usque ad fossatum superius versus Veluam in latitudine, in longitudine vero a harsaterdrecht usque ad mare (in de breedte vanaf de gracht waar door voornoemde bisschop de scheiding tussen de nieuwe en de oude tiend is gemaakt, tot aan de gracht hogerop naar de Veluwe toe [de Laak], in de lengte evenwel van Harsaterdrecht tot de zee)”.²⁷ Als noordelijke grens wordt dus de ‘zee’ aangewezen.

Het gebruik van woorden als ‘zee’ en ‘kreek’ heeft zowel bij de publicatie van *De Eemlandsche Leege Landen* als bij die van *Amersfoort lag aan zee* hier en daar voor verwarring gezorgd. Bij sommige lezers bestond blijkbaar het beeld dat deze begrippen ook in de middeleeuwen uitsluitend in een zoutwateromgeving van toepassing kunnen zijn zoals tegenwoordig wordt gedacht. Ik heb hierboven al aangegeven dat dat in het Middel-nederlands anders ligt. Ik ga er dus niet van uit dat de ontginning van het Eemgebied bij Bunschoten rond 1200 zich in een zoutwateromgeving heeft afgespeeld. Integendeel, het is bekend dat het zuidelijk deel van de Zuiderzee tot in de zestiende eeuw nog brak was. Anders zou hij niet zo vaak hebben kunnen dichtvriezen. Met het woord ‘kreek’ wordt in *De Eemlandsche Leege Landen* een natuurlijke waterloop in een zoetwatergebied bedoeld. Het woord ‘zee’ wordt door mij in *Amersfoort lag aan zee* gebruikt in de zin van de vroegmiddeleeuwse bronnen van bijvoorbeeld 948, 1165 en 1203, en van het in elkaar overlopen van de begrippen ‘zee’, ‘meer’, ‘moeras’ en ‘rivier’.

Het in de oorkonde van 1203 vermelde Uitwijk blijkt in latere bronnen Bunschoten te zijn. Het dorp moet oorspronkelijk als een eilandje in het moeras hebben gelegen, zoals er meer eilandjes (bijvoorbeeld Ark) in het Almere waren. De oorspronkelijke bewoners waren waarschijnlijk Friezen die er al vóór de ontginning woonden en van de visvangst leefden. Het oude dorp Bunschoten had een haventje (de Kolk) aan de noordzijde (zie afb. 6). De bewoners vergroeven de natuurlijke kreek of watergang langs hun woonplaats tot de Spakenburgergracht (zie afb. 4 en 5) en die vormde de ontginningsbasis voor de uitbreiding van hun gebied naar het oosten. In de oorkonde van 1203 wordt het ontginningsgebied beschreven als liggende “iuxta Ema” (naast de Eem). Dekker en ik hebben aangetoond dat met Ema hier niet de huidige rivier de Eem kan zijn bedoeld, maar dat daaronder een veel breder nat gebied moet worden verstaan.²⁸ Uit de inrichting van het dijkbeheer in Bunschoten blijkt duidelijk dat de kern van de ontginning ten oosten van het dorp lag, want aan die kant van de Spakenburgergracht, de Veenzijde, was de dijk een

26 A.J. Maris, *Eemnes. Rechtsgeschiedkundige ontwikkeling van gemeente en waterschap* (Utrecht 1947), 43-44; HUA, ASU, landsheerlijke tijd, inv.nrs. 332 (oud 48), 349 (oud 51), 352 (oud 52), 396 (oud 142).

27 OSU, II, nr. 560. De bladzijde met twee afschriften van deze oorkonde in het Liber rubeus van het Kapittel van Sint-Jan te Utrecht is afgebeeld in Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leege Landen*, 48. Zie ook Maris, *Eemnes*, 17-18.

28 Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leege Landen*, 49, 67-70.

Afb. 4. Detail uit de kaart 'Superioris Hollandiae descriptio cum episcopatum Traiectensis et Geldriae parte inferioris' van Christiaan sGrooten, circa 1592. Hierop zijn de brede Eemmonding ten noorden van Baarn en Bunschoten aan de oostzijde van een bijna even breed riviertje ten oosten van de Eem te zien. In het zuiden is het turfwinningsgebied tussen de Emminkhuizerberg en Rhenen/Wageningen afgebeeld. Uit: H.P. Deys, *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten* (Utrecht 1988) nr. 217 (afbeelding op de binnenzijde van de kaft).

gemeenschapsvoorziening. De Veendijk, nu de Oostdijk bij Spakenburg, was eigendom van het 'gemeenland', de gemeenschap van grondeigenaren die zich als groep verplicht had voor het onderhoud te zorgen. In principe werd dat bekostigd uit de opbrengst van verpachting van de zijdwende, de zijkade van de oorspronkelijke ontginning waarvan de naam nog voortleeft in de straatnaam Zuidwenk. Zijdwenden zijn altijd eigendom van het

Afb. 5. Anonieme kaart van de Provincie Utrecht, gedrukt door P. Kaerius in 1616 (Topografische Atlas 40). Deze kaart gaat terug op een eveneens anonieme manuscriptkaart vervaardigd rond 1580 (Topografische Atlas 6). Hierop staat duidelijk aangegeven dat Bunschoten en Spakenburg aan de oostkant van de Spakenburgergracht liggen, die bijna nog breder is getekend dan de Eem zelf. Dat de gracht op de kaart doorloopt tot aan Amersfoort komt waarschijnlijk doordat men via de Neerduisterwetering (de vroegere Haarsaterdrecht en Zeldrecht) van Bunschoten naar Hoogland kon varen. De Westpolder van Bunschoten lijkt een eiland te zijn. Het Utrechts Archief, Topografische Atlas nrs. 40 en 6, zie Dekker en Mijnsen-Dutilh, Eemlandsche Leege Landen, 90-91.

gemeenland en blijven dat meestal tot in de tijd dat er schriftelijke bronnen over grondeigendom zoals belastingregisters zijn. De eigendom van de zijdwende van Bunschoten is in de zestiende eeuw met de onderhoudsplicht voor de Veendijk en de andere gemeenlandswerken overgegaan op het Heemraadschap van de Veendijk.

Aan de westkant van de Spakenburgergracht, de Veldzijde, bestond een heel andere toestand. Hier lag oorspronkelijk maatland. De grondeigenaren waren individueel verantwoordelijk voor het in stand houden van hun grond en dus ook voor de eventuele waterkering. De drooglegging was secundair en een extensie van de eerdere ontginning aan de oostzijde. Net als onder Eemnes werd er op een onbekend tijdstip een zomerkade, de 'Veldendijk' (nu Westdijk en Eemdijk), aangelegd door particulieren die elk alleen het stukje kade vóór hun land onderhielden. Na de aanleg van de kade zullen zij ook meer afwateringssloten in hun percelen hebben moeten aanleggen. Omdat de gemeenschap geen verantwoordelijkheid droeg voor deze werken, ontbreken gegevens hierover in de archieven. Juist omdat dit een geleidelijke en door particulieren uitgevoerde ontwikkeling was, heeft het zolang geduurd vóór er een heemraadschap voor de Veldendijk gevormd kon worden. Dat gebeurde uiteindelijk in 1603 en pas daarna werd het mogelijk om ook de afwatering in de inmiddels zeer uitgestrekte polder te verbeteren door de aanleg van weteringen en dwarsweteringen (zie afb. 6).²⁹

²⁹ Ibidem, 49-51, 57-75, 95-99. Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 50, 52-53 (afb. 33 en 34), 76-77 (afb. 50), 106-108; idem, Een vallei vol water, 36-38, 53, 66-67, 69-70.

Afb. 6. De 'Kaarte vande Polders der Eemlandtsche Leege [= lage] Landen' werd in 1666 in opdracht van het bestuur van de heemraadschappen van de Bunschoter Veen- en Veldendijken gemaakt als leggerkaart voor de inning van de omslag. De Neerduisterwetering en Oude Tochtsloot zijn, evenals de Spakenburgergracht en de Bovenduisterwetering langs de oostelijke ontginningsgrens van Bunschoten te Veen, door mij geaccentueerd. De weteringen in Bunschoten te Veld zijn pas in de zeventiende eeuw aangelegd. Archief Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijk inv.nr. 275, zoals afgebeeld in Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 84.

Het ontginningsgebied van Bunschoten moet oorspronkelijk helemaal door water zijn afgescheiden geweest van de buurontginningen, ook aan de zuidzijde. Dat blijkt uit het feit dat de grondeigenaren in de zuidelijker gelegen Hooglandse polders niet mede onderhoudsplichtig waren voor de Bunschoter dijken. Zij zijn niet bij de Bunschoter ontginning betrokken geweest, noch aan de Veenzijde noch aan de Veldzijde waar waterbeheer en waterkering een individuele zaak waren. Maar toen de kreken die hun grond van Bunschoten scheidde, droog vielen, werden de dijken ook voor de bescherming van hun polders van toenemend belang. Dijkplicht kan echter niet achteraf worden opgelegd, maar moet in zo'n geval vrijwillig worden aanvaard. Toen in 1409 de dijk bij Spakenburg moest worden hersteld (of waarschijnlijk zelfs verlegd) en de Bunschoter dijkplichtigen het werk niet alleen af konden, deed bisschop Frederik van Blankenheim een beroep op de Hooglanders om te komen helpen. Omdat zij niet dijkplichtig waren, kon hij niet verder gaan dan een verzoek om hulp. De Hooglandse grondeigenaren lieten vastleggen dat hun hulp eenmalig zou zijn en geen precedentwerking zou mogen hebben, vóór zij hun medewerking verleenden. Bij volgende dijkdoorbraken of andere dijkschade in de vijftiende en zestiende eeuw weigerden ze consequent opnieuw mee te werken, hoewel zijzelf ook steeds meer schade leden door de overstromingen. Pas in 1578 namen zij noodgedwongen 'vrijwillig' een deel van de dijkplicht voor de Bunschoter Veendijk op zich en werd daarvoor een heemraadschap gevormd. Voor de Veldendijk duurde het tot 1603 vóór

zij daartoe bereid waren. Omdat de onderhoudsregels voor de Veendijk en de Veldendijk zo verschillend waren, kon het dijkbeheer voor beide dijken niet bij één heemraadschap worden ondergebracht en dus werd er een tweede heemraadschap opgericht voor de Veldendijk die tegelijkertijd tot een 'zeedijk' werd verzwaaard. Tot in de achttiende eeuw waren er zo twee heemraadschappen, één voor de Veendijk en één voor de Veldendijk, die om praktische redenen in een personele unie onder hetzelfde bestuur stonden.³⁰

Van de krekken tussen Bunschoten en de Hooglandse polders zijn nog sporen te vinden in de bronnen (namen als Haarsaterdrecht en Zeldrecht) en ook in de afwijkende, bredere percelering tussen de polders De Haar en Neerduist, en tussen deze polders en het Bunschoter gebied (zie afb. 6). Aan de Veenzijde van Bunschoten waren de percelen ten noorden van de Oude Tochtsloot van Neerduist eveneens breder en nog in de 19^e eeuw in bezit van het Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijk. De polder De Hond is een restontginning in de kreek Zeldrecht.³¹ Het droogvallen van de Haarsaterdrecht en Zeldrecht blijkt onder meer uit het feit dat de grondeigenaren in de Hooglandse polder Duist in de eerste helft van de veertiende eeuw een nieuwe uitwetering moesten aanleggen om het water uit hun gebied af te voeren. Zij konden kennelijk niet meer op de krekken lozen en waterafvoer naar het noorden via de Spakenburgergracht was onmogelijk. Die watergang was eigendom van de Bunschoters. Hooglands water was voor hen vreemd water dat zij niet in hun gebied hoefden toe te laten. De toen door de Hooglanders aangelegde watergang is de Neerduisterwetering langs de huidige Amersfoortseweg en de Bisschopsweg. Hij maakte noodgedwongen voor de grens met Bunschoten een scherpe knik naar het westen om ten noorden van Ter Eem/Eembrugge uit te monden in de Eem.³²

Oorspronkelijk moet Bunschoten 's winters alleen per boot bereikbaar zijn geweest. Het dorp had geen eigen uitweg naar de zuidelijke buurontginningen zoals men zou verwachten. De (nu) Amersfoortseweg van Bunschoten naar Hoogland was oorspronkelijk eigendom van de grondeigenaren in de aangrenzende Hooglandse polder Duist. Hij ligt met de Neerduisterwetering in de drooggevalle kreek de Haarsaterdrecht. 's Winters keerde de oorspronkelijke toestand van de kreek vaak weer terug en kwam de weg onder water te staan. Men moest dan over de wetering naar Bunschoten varen. Uit het archief van het Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijk blijkt dat nog in de zestiende eeuw soms zo te zijn. Halverwege de zeventiende eeuw werd zelfs nog overwogen om deze 'vaart' via de Malewetering kunstmatig tot aan de Eem te verlengen.³³

Ook voor de ontginning van Eemnes is geen gebrek aan schriftelijke bronnen, omdat de drooglegging in rivaliteit met een andere ontginningspoging vanuit het Gooi is verlopen.³⁴ Dat dwingt mensen hun handelingen goed schriftelijk vast te leggen. Er is geen twijfel mogelijk over de vraag waar de Eemnessers vandaan kwamen: uit de kleine nederzetting Ter Eem op de meest noordelijke zandhoogte ten oosten van de stuwwal van Baarn, die in de tiende eeuw al bewoond was. 'Ter Eem' betekent 'aan de Eem(monding)'. Het in 1348 daar gebouwde kasteel was bedoeld om die monding te bewaken. In een akte uit 1254 is hier sprake van een onderscheid tussen de tienden en de rechtsmacht beoosten en bewesten de (stroomdraad van de) Eem die hier een smallere bedding had. Aan de oostkant bestond Ter Eem uit de kleine individuele ontginninkjes in het Baarnse Eemland. Aan de andere kant lag 'Ter Eem de Westzijde' dat uitgangspunt werd voor de drooglegging van Eemnes. Dekker dateert in *De Eemlandsche Leege Landen* het begin van de ontginning in Ter Eem in de late twaalfde of het begin van de dertiende eeuw. Eemnes bleef naar zijn mening tot in de veertiende eeuw in alle opzichten deel uitmaken van Ter Eem, waar de ontginners ook bleven wonen. Hij vond het moeilijk Eemnes onder te brengen bij een bepaald ontginningsstype. Evenmin als in West-Bunschoten zag hij er een vooraf vastgestelde kavellengte en het was ook geen 'cope'-ontginning. Het geheel leek volgens hem meer op een kleinschalige ontginning in dorpsverband.³⁵ Hoewel Dekker mijn standpunt deelde dat de ontginning van Bunschoten in eerste instantie niet aan de huidige Eem kon zijn begonnen, maar moest zijn uitgegaan van de Spakenburgergracht naar het oosten, durfde hij voor Eemnes het idee van drooglegging van hoog naar laag,

30 Ibidem, 104-108; Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 76, 79-80, 85-87, 90, 98-105, 137-142, 167-169, 178-186; idem, *Een vallei vol water*, 26, 130.

31 Ibidem, 31-36, 51-55; Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 31, 40-41 (afb. 23 en 24), 43 afb. 25.

32 Ibidem, 86-88; Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 54, 84 (afb. 55), 85, 153-154.

33 Ibidem, 89-92; Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 113-114, 166; idem, *Een vallei vol water*, 51-52.

34 Zie voor de ontginning van Eemnes: Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leege Landen*, 123-147.

35 Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leege Landen*, 112-118.

dus van west naar oost, toen nog niet aan. Zoals duidelijk mag zijn ben ik inmiddels tot de conclusie gekomen dat ook hier de maatlanden zijn droog gevallen van hoog naar laag (van west naar oost) en dat ook hier de ontginning niet vanaf de (huidige) rivier kan hebben plaats gevonden.

De Eemnessers zijn in de veertiende eeuw vanuit Ter Eem verhuisd naar hun steeds verder droogvallende maatlanden. Om daar te kunnen wonen moesten zij eerst in 1336 een dijk aanleggen: de Hoge- of Dorpsdijk, nu bekend onder de negentiende-eeuwse naam Wakkerendijk. Zoals ik hiervóór al heb aangegeven moet het grootste deel van de huidige Eemnesser polders te Veld maatland zijn geweest, net als in Bunschoten te Veld. De situatie lijkt het spiegelbeeld te zijn van de ontwikkeling aan de oostkant van de Eem onder Bunschoten. Net als bij de Veldendijk van Bunschoten is er over de aanleg van de Zomer- en Meen(t)dijk van Eemnes in de bronnen niets te vinden, omdat het een particuliere onderneming was waarvoor de gemeenschap geen verantwoordelijkheid droeg. Maar de zomerkade moet later zijn aangelegd dan de Dorpsdijk. De eerste vermelding ervan is in 1435.³⁶ Het verschil is dat in Bunschoten een klassieke ontginning vanaf de Spakenburgergracht naar het oosten vooraf ging aan de drooglegging van de maatlanden, terwijl in Eemnes de mensen pas op het maatland gingen wonen, toen het droogvallen van nature al een eind gevorderd was.³⁷

De discussie met de historisch geografen

Wat de discussie met de historisch geografen Vervloet en De Bont over het verloop van de ontginningen in de huidige Eempolders lastig maakt is dat zij van een geheel ander uitgangspunt uitgaan dan ik – en met mij meer historici, want Dekker was het uiteraard (grotendeels) met mij eens. Vervloet en De Bont beschrijven de ontginningen vanuit een bodemkundige theorie. Geschreven bronnen spelen daarbij voor hen nauwelijks een rol. Zij beschouwen die bronnen als secundair en gebruiken ze alleen als zij denken dat ze in hun theorie passen. Dit komt goed tot uiting in het volgende citaat uit het artikel van De Bont over Eemnes:

Naast historische bronnen spelen vooral de natuurlijke eigenschappen van veengronden en enkele door mij ontwikkelde veenontginningsmodellen een belangrijke rol. De sporen die de oude Eemlanders in het landschap hebben achtergelaten kan ik van betrouwbare achttiende- en negentiende-eeuwse kaarten aflezen. Dit zogenaamde ‘topografisch archief’ bevat informatie die zeker gelijkwaardig is aan de oude geschreven bronnen, waarvan er overigens maar bar weinig zijn overgeleverd die zicht geven op de oudste geschiedenis van Eemnes. (...) Over het werken met oude kaarten wordt echter wel eens wat te gemakkelijk gedacht. Het is een vak apart om oude kaarten op hun merites te kunnen beoordelen. Hoe betrouwbaar zijn ze, waarom zijn ze ooit gemaakt en willen wij eenentwintigste-eeuwers op die kaarten niet zaken zien die daar nooit op bedoeld zijn geweest? Daarbij is het van belang dat wat historici in hun bronnen lezen of op een oude kaart denken te zien wel geografisch moet ‘kunnen’. Een rivier stroomt nu eenmaal nooit omhoog.³⁸

De Bont ziet echter over het hoofd hoe gevaarlijk het is om de geschreven bronnen ongezien als niet relevant af te schrijven. Zoals ik heb laten zien in mijn discussie over de meden is het negentiende-eeuwse topografisch archief aantoonbaar niet betrouwbaar voor het verloop van de ontginning van Eemnes. De Bont had kunnen weten dat de erven van Eemnes gesplitst zijn, want Maris heeft haar boek waarin dat wordt aangetoond, al in 1947 gepubliceerd.

Tegenover het verwijt dat historici geen kaartgegevens kunnen interpreteren, zou ik kunnen aanvoeren – en met meer recht zou ik zeggen – dat historisch geografen niet weten hoe zij geschreven bronnen moeten lezen. Zowel Vervloet als De Bont gebruiken nau-

36 Maris, Eemnes, 59; Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 80.

37 Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee, 35-42, 50-53, 57-61, 80.

38 De Bont, ‘Twee vechten om de Eem’, 213-214.

welijks geschreven bronnen, maar als zij het wel doen, interpreteren ze die stevast ver-
keerd. Noch Vervloet noch De Bont gaat in op de door Dekker en mij in *De Eemlandtsche*
Leege Landen naar voren gebrachte argumenten over hoe de bronnen betreffende de ont-
ginning van Bunschoten en Eemnes gelezen moeten worden. Zij verwerpen onze inter-
pretatie zonder nadere uitleg, omdat die niet in de historisch geografische theorie past.
Voor hen betekent dat blijkbaar dat al die bronnenschrijvers in vroeger eeuwen niet wis-
ten waar zij het over hadden. In dat licht is het wel merkwaardig dat al die bronnen door
de eeuwen heen gezamenlijk een consistent beeld geven van hoe het landschap in de
Eempolders zich heeft ontwikkeld. Er is niet één geschreven bron die hun visie onder-
steunt. Omdat zij ook geen andere verifieerbare bewijzen kunnen aanvoeren voor hun
theorie, moeten Vervloet en De Bont hun standpunt op veronderstellingen baseren. Ver-
vloet is nog wel bereid om aan te geven dat “archeologisch onderzoek (Visscher 1991)
ondanks veel boringen geen indicaties van ‘verdrongen erven’ van verspreide hoeven
heeft gegeven”, maar, vervolgt hij optimistisch “toch sluiten we in de toekomst vondsten
niet uit. Booronderzoek heeft beperkingen, zeker wanneer het gaat om het karteren van
vaak kleine erven die niet netjes op een rij liggen”.³⁹ Eerder had hij al aangegeven dat “de
boerderijen van Uitwijk onder een dikke laag klei kwamen te liggen en wachten op het
moment dat zij door archeologen ontdekt worden”.⁴⁰ Ik kan alleen constateren dat deze
boerderijen tot nu toe letterlijk spoorloos zijn, zowel in de bodem als in de geschreven
bronnen.

Vervloet en de ontginning van Bunschoten

In zijn bespreking van *Amersfoort lag aan zee* noemt Vervloet het beeld dat ik schets van het
Eemgebied, een misvatting en hij spreekt de hoop uit dat het nog te verschijnen tweede
deel van de Waterschapskroniek Vallei & Eem daarvan geen hinderlijke sporen meer zal
vertonen.⁴¹ Kort daarvoor had hij in reactie op Dekkers en mijn boek *De Eemlandtsche Leege*
Landen een artikel gepubliceerd in het deels onder zijn redactie verschenen boek over de
laatste ruilverkaveling of landinrichting in de Eempolders.⁴² In dat artikel stelt hij dat er
vóór de ontginning in dit gebied een veenmoeras lag van hoogveenkoepels (veenmos-
veen) met daartussen vlak zeggeveen. De hoogveenkoepels sloten het gebied af van het
Almere waarvan hij de zuidoever meer noordelijk situeert. Midden in het zeggeveen ziet
hij de rivier de Eem “als een traag vloeiende laaglandstroom die slechts bij zeer uitzon-
derlijke gelegenheden buiten haar oevers trad”.⁴³ Op de bij zijn artikel geplaatste kaart-
jes (zie afb. 7 en 8) ligt Amersfoort merkwaardig genoeg op de oostrand van dit zegge-
veen, terwijl de hogere grond aan de oostkant van de stad is getekend. Het is algemeen
bekend dat de situatie juist andersom is: Amersfoort ligt op de oostpunt van een uitloper
van de stuwwal, de Utrechtse Heuvelrug, en de lagere grond ligt dus ten oosten en niet
ten westen van de stad. De plaatsen Blaricum, Baarn en Soest liggen op de hogere gron-
den. Eemnes en Spakenburg zijn getekend op het hoogveen, terwijl Bunschoten net onder
de rand van de hoogveenkoepel van Spakenburg in het zeggeveen ligt. De natuurlijke
zandhoogten langs de Eem bij Baarn en Soest zijn volgens Vervloet nooit geheel door het
veen overdekt.⁴⁴

Vervloet stelt dat de oude bebouwde kom van het dorp Bunschoten volgens waarne-
mingen gedaan bij de reconstructie van de riolering in 1977 ligt op een nu samengeperste
veenlaag die hier en daar door de mens is opgehoogd met klei. Alleen in het zuidoosten
van het dorp ligt de klei direct op een zandlaag. Uit de samenstelling van de bodem leidt
hij af dat het veen hier oorspronkelijk op een hoogte van 2,87 meter boven NAP moet
hebben gelegen.⁴⁵ Vervloet veronderstelt verder dat het door hem beschreven “natte, zeer
uitgestrekte veengebied ... voorafgaand aan de ontginning – dus vóór omstreeks 1100 na
Christus – waarschijnlijk slechts heel extensief als weidegrond werd gebruikt vanuit de
dorpen die op de omringende hogere gronden waren gelegen”.⁴⁶ Bewoning in het veen-

39 Vervloet, ‘Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis’, noot 53.

40 Ibidem, 26.

41 Vervloet, ‘Boekbespreking Amersfoort lag aan zee’, 148.

42 Vervloet, ‘Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis’, 15-36.

43 Ibidem, 17.

44 Ibidem.

45 Ibidem, 19. Zie in dit verband ook bijlage 1 van dit artikel.

46 Zie voor dit en de volgende citaten tot noot 47: Vervloet, ‘Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis’, 21.

Afb. 7. Schematische kaart van het landschap in Eemland vóór de ontginning volgens Vervloet. Vervloet, 'Nederzettings- en ontginningsgeschiedenis', 17.

Afb. 8. Weergave van de veronderstelde oudste bewoningsfase van Eemland volgens Vervloet. Vervloet, 'Nederzettings- en ontginningsgeschiedenis', 21.

gebied zelf ziet hij “uitsluitend boven op de bergjes die vanaf Eembrugge, in zuidelijke richting gaand, in een rij langs de Eem liggen”. Daar zouden al in de prehistorie mensen hebben gewoond, wat zou verklaren dat de Germaanse naam ‘Eem’ in gebruik is gebleven. Hij plaatst het begin van de ontginning van het veengebied dus “vóór omstreeks 1100 na Christus” en die van Bunschoten (en Eemnes) “in het laatste kwart van de twaalfde eeuw”, maar hij legt niet uit waarop hij deze dateringen baseert. Aangenomen mag worden dat de eerste bewering teruggaat op het boek van Maris. Haar datering is echter, zoals Dekker heeft aangetoond, “een slag in de lucht”.⁴⁷ De tweede datering moet wel berusten op de boven vermelde oorkonde van 1203.

Bij zijn bespreking van deze oorkonde negeert Vervloet onze uitleg in *De Eemlandtsche Leege Landen* over hoe “iuxta Ema” gelezen moet worden.⁴⁸ Zonder op onze argumenten in te gaan houdt hij eraan vast dit te interpreteren als “naast de huidige rivier de Eem” in plaats van als “naast het brede natte veengebied dat in zijn geheel Eem genoemd werd”. Het is overigens geen punt van discussie dat er door dat veengebied op het laagste punt een stroomdraad zal hebben gelopen. Alleen lijkt het niet erg voor de hand te liggen dat mensen zich juist op die natste plek zouden vestigen. Zoals ook Vervloet weet, heeft de Eem nooit oeverwallen gehad.

Daarna doet zich echter een probleem voor, want hij kan “de gracht waar de bisschop de scheiding met de oude tiend gemaakt heeft” (die in de oorkonde van 1203 genoemd wordt) niet lokaliseren. Zoals uit latere geschreven bronnen blijkt, kan die gracht alleen de Spakenburgergracht zijn. Die interpretatie past echter niet in de historisch geografische theorie dat de ontginning aan de huidige Eem begonnen moet zijn. Vervloet veronderstelt daarom dat de genoemde gracht een sloot was “die ten tijde van de ontginning een stukje evenwijdig aan de Eem liep, maar die nadien door overstroming en kleiafzetting in onbruik raakte”. Hij zoekt de sloot “ergens in het overstromingsgebied tussen de Bem en de Eemdijk, ten noorden van Eembrugge”. Volgens Vervloet “kan de sloot de achtergrens hebben gevormd van goederen die al vóór het laatste kwart van de twaalfde eeuw direct langs de Eem in cultuur waren gebracht. Zij behoorden dus bij de afscheiding van Wtwijk nog tot het oude land, maar zijn naderhand alsnog binnen het Bunschotense ter-

47 Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandtsche Leege Landen*, 109-111.

48 Zie voor het door Vervloet gestelde en de citaten uit zijn tekst in deze en de volgende alinea's: Vervloet, 'Nederzettings- en ontginningsgeschiedenis', 26-27.

ritorium geïncorporeerd”. Wanneer deze goederen in cultuur gebracht zouden zijn, laat hij in het midden, maar op grond van zijn eerder ingenomen standpunt mogen wij aannemen dat hij daarmee na “vóór omstreeks 1100 na Christus” bedoelt, want hij heeft aangegeven dat bewoning in het veengebied vóór die tijd alleen mogelijk was op de natuurlijke zandhoogten langs de Eem bij Baarn en Soest. Waarom de ontginners zo dicht bij de Eem een sloot als achtergrens zouden hebben aangelegd, wordt niet uitgelegd. Er is daarvoor ook geen goede reden te geven, want wie een blik op de topografische kaart werpt, ziet direct dat het gebied tussen de (huidige) Eem en de Eemdijk erg smal is. Een ontginning daar moet heel klein zijn geweest. Een evenwijdige sloot kan er daarom geen functie hebben gehad. Het is ook onwaarschijnlijk dat de dijk ten tijde van de ontginning al bestond. Dan waren de ontginners van Vervloets Wtwijk daar wel achter gaan wonen en niet in het onbeschermd gebied langs de rivier. Deze situering van de veronderstelde vroege ontginning is bovendien in strijd met Vervloet’s eigen kaartje op p. 21 (zie afb. 8), waarop de daartoe behorende boerderijen een eind ten oosten van de Eem zijn getekend. Zij liggen daar niet aan de rand van een hoogveenkoepel, maar in het zeggeveen, waarvan aangenomen mag worden dat het als laagveen in de winter te nat was om op te lopen. Vervloet zelf noemt het zeggeveen vlak. Hoe de afwatering dan bij het ontbreken van reliëf in het veen moest plaats vinden, legt hij niet uit.

In de oorkonde van 1203 wordt de ‘zee’ genoemd als de noordelijke begrenzing van het nieuwe ontginningsgebied. Deze (zoetwater)zee moet in de twaalfde eeuw dus al zichtbaar zijn geweest in het landschap. Dat is in overeenstemming met de door mij eerder vermelde oorkonden van 948 en 1165. Vervloet kan hier uiteraard niet omheen en daarom meent hij dat de vroege ontginning aan het eind van de twaalfde eeuw dreigde te verdrieken en kilometers ver landinwaarts verplaatst moest worden naar het huidige dorp Bunschoten “achter de veilig geachte achterkade van het voormalige Uitwijk, de latere Dorpsstraat/Veenestraat”. Daarbij doet zich echter voor hem een nieuw probleem voor, want de bewoning in Bunschoten vertoont een ander beeld dan dat van een “klassiek streekdorp (...) bestaande uit boerderijen die met tussenruimten over de totale lengte van de Veenestraat, de Dorpsstraat, de Molenstraat en de Spuistraat waren geposteerd”. De bewoning is geconcentreerd in de oude ovale dorpskern (zie afb. 6). Vervloet spreekt daarom het vermoeden uit “dat de bebouwing al vroeg van het normale beeld is afgeweken”. “Of de dicht opeengepakte bebouwing die tot het eind van de Tweede Wereldoorlog de kern van Bunschoten heeft uitgemaakt het oorspronkelijke beeld weerspiegelt” kan hij “door gebrek aan gegevens” niet definitief vaststellen. Ik kan wel vaststellen dat er geen gegevens zijn die erop zouden kunnen wijzen dat dit niet het oorspronkelijke beeld van de bewoning in Bunschoten is.

De Westpolder van Bunschoten is een uitgestrekt gebied. Een ontginning hier zoals door Vervloet verondersteld moet wel grootschalig zijn geweest, want anders is de door hem aangegeven bodemdaling van bijna drie meter tussen het begin van de ontginning na “vóór omstreeks 1100 na Christus” en het verdrinken van het gebied omstreeks 1200 toch moeilijk voor te stellen. Het is dan wel vreemd dat deze ontginning zich lijkt af te spelen in een historisch vacuüm. Volgens Dekker, die toch zeker als een autoriteit op het gebied van de middeleeuwse geschiedenis van Utrecht mag worden beschouwd, “zijn er uit de 10^e en 11^e eeuw wel zoveel gegevens bewaard, dat wij ons een beeld van de zeggenschap over de grond ten zuiden, ten westen en ten oosten van de monding van de Eem kunnen vormen, maar over het tussenliggende gebied met de mond zelf vernemen wij geen woord. Terwijl aan de monding van de Vecht al in de 9^e eeuw Muiden bestond, met een kerk en een tol in de 10^e en koninklijk stadsrecht in de vroege 12^e eeuw, komt de monding van de Eem in de bronnen uit die tijd niet voor. Het lijkt erop dat het gebied eromheen nog niet of nauwelijks bewoond was”.⁴⁹ Het bisschoppelijk grootgrondbezit strekte zich toentertijd niet verder noordelijk uit dan Soest en Hoogland. Er zijn wel gegevens uit de tiende en elfde eeuw over de bezittingen van de abdijen van Elten, Werden en Paderborn in het Gooi, Baarn, Soest en het gebied van Putten-Nijkerk. Zo is bekend dat de

49 Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leegelanden*, 26; Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 21-23.

boerderijen op de zandhoogten langs de stuwwal bij Baarn en Soest met de bijbehorende kleine ontginninkjes tijsplichtig waren aan Elten. Een grootschalige ontginning in het noordelijker gebied zou zeker bekend zijn geweest bij de bisschoppelijke administratie, want de bisschop zou daar inkomsten van hebben kunnen claimen. Zijn soevereiniteit in dat gebied stond niet ter discussie. Uit het feit dat gegevens over de door Vervloet veronderstelde vroeg-twaalfde eeuwse ontginning bij de Eemmondig in het bisschoppelijk archief ontbreken, mag worden afgeleid dat die ontginning niet bestaan kan hebben.

Uit de oorkonde over de ontginning van Uitwijk van 1203 blijkt niet dat het in die tekst om de verplaatsing van een oudere nederzetting zou gaan. Er is daarin sprake van een scheiding tussen een oud en een nieuw tiendgebied. Dekker heeft in *De Eemlandtsche Leege Landen* verklaard wat dat inhield.⁵⁰ Met de oude tiend wordt het zuidelijker gelegen gebied van Hoogland bedoeld. Als wij Vervloets interpretatie volgen en een opschuiving van de oorspronkelijke ontginning vanaf de huidige Eem naar het oosten veronderstellen, zou dat betekenen dat zowel de Westpolder als de Oostpolder van Bunschoten binnen dezelfde ontginning zouden vallen. Dat zou dan inhouden dat in beide polders dezelfde onderhoudsverplichtingen voor de infrastructuur golden. Dat was niet zo, zoals ik eerder aangaf.

De Bont en de ontginning van Eemnes

Het blijft onduidelijk of De Bont het boek *De Eemlandtsche Leege Landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12e en 13e eeuw* na het verschijnen in 1995 heeft gelezen. Er is in elk geval geen referentie naar te vinden in zijn artikel over de ontginning van Eemnes dat hij in 2009 publiceerde. Maris' boek over Eemnes noemt hij wel in zijn literatuurlijst, maar dat heeft hij blijkbaar niet grondig gelezen, want hij (b)lijkt niet te weten dat de Eemnes-erven na de ontginning gesplitst zijn. Zijn eigen kennis van de geschreven bronnen is duidelijk beperkt, want hij denkt dat er daarvan "maar bar weinig zijn overgeleverd die zicht geven op de oudste geschiedenis van Eemnes". Zijn interpretatie van die bronnen roept dan ook meer vragen op dan erdoor worden beantwoord. Hij vertrouwt op het negentiende-eeuwse topografisch archief. Maar, ik herhaal het nog eens, juist voor Eemnes geeft dat geen goed beeld van de vroegmiddeleeuwse situatie.

De Bont begint zijn artikel met een algemene uiteenzetting over het verloop van veenontginningen. Daarbij geeft hij een wat minder schematisch beeld van de ligging van het veenmosveen in de Eempolders dan Vervloet (zie afb. 9). In Eemnes ziet hij "een langzaam opgegroeid lithotroefveen, dat wil zeggen dat het wateroverschot waarin het veen oorspronkelijk tot ontwikkeling kon komen vanuit de stuwwal van het Gooi in oostelijke richting kwelde".⁵¹ Op de bijgevoegde afbeelding geeft hij een dwarsdoorsnede van deze lithotrofe veenrug zoals die volgens hem rond 1000 na Chr. was opgegroeid tegen de stuwwal van het Gooi. Als voorbeeld van het verloop van een veenontginning gebruikt hij een model dat is geënt op de Stichtse Venen ten noordoosten van Utrecht die vanuit de Vecht zijn ontgonnen. Hij meent dat deze situatie vergelijkbaar is met de veenontginning vanuit de Eem, hoewel "de oeverwallen van de Vecht in de vroege middeleeuwen al dicht bevolkt [waren], terwijl langs de oevers van de Eem geen oeverwallen aanwezig waren en alleen enkele rivierduintjes mogelijkheden voor bewoning boden".⁵² Daarom "hebben de eerste ontginningsboerderijtjes binnen de veenrugontginning waarschijnlijk niet op een rijtje langs de zogenaamde ontginningsas gelegen, maar vormden een hoevenzwerm waarbij elke boerderij wel binnen de eigen ontginningskavel was opgetrokken". Als tijdstip waarop de eerste ontginningsactiviteiten zouden zijn begonnen, noemt De Bont "mogelijk niet veel later dan 1000 na Chr."⁵³ Hij baseert zich daarbij op zijn eigen datering van meer westwaarts langs de Zuiderzee gelegen veenontginningen als Keveren, Diemen en proto-Amsterdam. Enige onderbouwing met Eemlandse gegevens geeft hij niet voor deze veronderstelling.

50 Ibidem, 49-51.

51 De Bont, 'Twee vechten om de Eem', 216.

52 Zie voor dit en het volgende citaat: De Bont, 'Twee vechten om de Eem', 218.

53 De Bont, 'Twee vechten om de Eem', 219.

In tegenstelling tot Vervloet die “evenwijdig aan de rivier (maar wel meer landinwaarts) een langgerekte boerderijzwerm” veronderstelt, sluit De Bont niet uit “dat zich mogelijk toch twee ontginnings- of opschuivingsfasen hebben voorgedaan (...), waarna de bewoning, al dan niet ‘zwermvormig’, de opschuivende ontginning is gevolgd”.⁵⁴ Hij illustreert dit met een kaartje (zie afb. 10), waarop twee lijnen van lineaire bewoning zijn aangegeven, één direct langs de Eem en één meer westelijk ter hoogte van de Zomerdijk in de Heinellen- en Noordpolders te Veld, die recht is doorgetrokken in zuidelijke richting naar de Oude Wetering in Binnendijk. De lijn ter hoogte van de Zomerdijk halverwege de Eem en de Wakkerendijk was dan de eerste achterkade en de tweede “was mogelijk de Wakkerendijk zelf”.⁵⁵ Hij lijkt de wielen (dijkdoorbraken) in de Zomerdijk van de Noorden Heinellenpolders (ten onrechte) in verband te brengen met de ontginning.⁵⁶ Van deze dijkdoorbraken kan namelijk worden vastgesteld dat ze bijna allemaal uit de zeventiende eeuw of later dateren. Net als Vervloet meent De Bont dat de door hem veronderstelde boerderijen “in de loop van de tijd door klei afgedekt geraakt en hopelijk daardoor deels geconserveerd [zijn]”.⁵⁷ Volgens De Bont zijn “een uiterst minutieuze analyse van de kadastrale minuten van ca. 1830 en een uitgebreid boringsprogramma” nodig om ze te vinden. Ik constateer wederom dat dat tot nu toe voor geen enkele boerderij is gelukt en dat er van de veronderstelde boerderijen en hun bewoners geen spoor in de geschreven bronnen te vinden is.

Overigens is het goed om vast te stellen dat De Bont het ook niet altijd eens is met Vervloet. Hij merkt op dat Vervloet de noordelijke brede zijdwende (Zuidwend) positioneert “ongeveer op de grens tussen veenmosveen en zegge-berkenveen”.⁵⁸ De Bont kan deze door Vervloet aangegeven grens “moeilijk rijmen met de veronderstelde vorm van de lithotrofe veenrug en met Vervloets eigen reconstructie van het Eemland” zoals weergegeven op het kaartje van Vervloet (hier afb. 7). Volgens De Bont “werd een brede zijdwende altijd vanaf de ontginningsbasis ‘gepland’. [En] zo dicht bij de Eem speelde de door Vervloet aangenomen grens tussen het veenmosveen en het zegge-berkenveen volgens zijn eigen reconstructie niet”. De Bont ziet daarbij over het hoofd dat ook op zijn eigen kaartje (hier afb. 9) de veenrug een stuk westelijker van de Eem begint en dus niet aan de door hem (en Vervloet) veronderstelde ontginningsbasis.

Vervolgens probeert De Bont de ontginningsgeschiedenis te ontrafelen aan de hand van het proces van parochievorming. Zoals gezegd negeert hij daarbij de door Dekker en mij aangevoerde informatie en zijn eigen kennis van het verloop ervan blijkt gering te zijn.⁵⁹

Afb. 9. De ligging van het veenmosveen onder Bunschoten en Eemnes weergegeven op de Bodemkaart van Nederland (schaal 1:50.000) volgens De Bont, ‘Twee vechten om de Eem’, 215 (afb. 2).

54 Ibidem, 219-220.

55 Ibidem, 220.

56 Ibidem, 221.

57 Zie voor dit en het volgende citaat: De Bont, ‘Twee vechten om de Eem’, 220.

58 Zie voor dit en de volgende citaten in deze alinea: De Bont, ‘Twee vechten om de Eem’, 220.

59 Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leegelanden*, 109-118, 141-147; Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 44-46.

Afb. 10. De lijnen van lineaire bewoning in de eerste en tweede fase van de door De Bont veronderstelde ontginning van Eemnes en de oudere z.g. “smalle brede zijdwende” ten noorden van Binnendijk, weergegeven op de midden-negentiende-eeuwse topografische kaart. De Bont, ‘Twee vechten om de Eem’, 220 (afb. 6).

Hij veronderstelt “dat mogelijk een ‘locator’ (ministeriaal van de bisschop?) bij de inrichting van het Eemnesser cultuurlandschap beloond werd met het restgebied in de veenontginning: de noordelijke brede zijdwende”.⁶⁰ Dit idee is volkomen uit de lucht gegrepen, want een dergelijk figuur komt in geen enkele middeleeuwse bron over Eemland voor.

De Bont meent dat de ontginning van het Eemnesser deel van het Eemland begonnen is tegenover de kerk van Eembrugge en het (overigens pas lang na het begin van de ontginning gebouwde) kasteel Ter Eem. Dat zijn Dekker en ik met hem eens, maar daarmee houdt de consensus op. Hij ziet op de topografische kaart naast de noordelijke brede zijdwende van de Zuidwend een tweede, oudere “smalle brede zijdwende” ten noorden van Binnendijk en hij meent dat daar ook de parochiegrens ligt.⁶¹ Het kaartje bij zijn artikel (hier afb. 10) is helaas te klein om exact vast te stellen welk erf⁶² hij bedoelt, maar vermoedelijk is dat Burgen of Smits erf, want dat is op de topografische kaart wat breder dan de andere erven en wijkt daardoor af van het algemene beeld.⁶³ In de schriftelijke bronnen is geen aanwijzing te vinden dat dit erf oorspronkelijk een zijdwende kan zijn geweest. Een zijdwende is een grensperceel en altijd eigendom van de gemeenschap. Burgen of Smits erf is volgens de beschikbare gegevens over de eigenaren (die terug gaan tot de zestiende eeuw) gewoon particulier eigendom en het erf ligt niet op de gerechts- en poldergrens van Eemnes Binnen- en Buitendijks. Het is een zogenaamd ‘oud-erf’ zoals beschreven door Maris, dat minder gesplitst is dan de andere erven. Waar naar mijn mening wel een zijdwende ligt, is op wat volgens mij de noordelijke grens van het oorspronkelijke ontginningsgebied van Ter Eem de Westzijde of het Veen is. Dat is het huidige Kerkenerf met het daar noordelijk aan grenzende Jan Nagel Floriserf van Binnendijk. Deze beide erven zijn gemeenschapsgrond, de kerk is erop gebouwd en de Oude Wetering van Ter Eem de Westzijde loopt er aan de zuidkant langs, richting de uitwateringssluis aan de Eem (de zogenaamde Kleine Sluis, waar nu gemaal Tydeman staat). Die situatie is gelijk aan die van de Zuidwend noordelijker en ook volkomen logisch voor een zijdwende. Op de huidige topografische kaart zijn het echter twee zeer smalle erven.

Uit het feit dat de kerk van Binnendijk aan de oostkant van de Wakkerendijk staat en die van Eemnes Buitendijks aan de westkant valt ook iets af te leiden. De zijdwende van

60 De Bont, ‘Twee vechten om de Eem’, 223.

61 Ibidem, 221.

62 De langgerekte west-oost lopende percelen in Eemnes worden ‘erven’ genoemd. Zij dragen meestal de namen van de 16^e- of 17^e-eeuwse eigenaren.

63 Ik heb De Bont gevraagd of deze interpretatie juist was, maar helaas heeft hij mij niet geantwoord. Ik ga er daarom hier van uit dat dit het geval is.

Ter Eem strekte op vanaf de huidige rivier naar het westen en eindigde op de ‘rade’, de oostgrens van de Gooise ontginning Oost-Holland. De kerk van Binnendijk kon niet aan de westkant van die grens gebouwd worden, omdat daar geen gemeenschapsgrond van Ter Eem was. In Buitendijks, waar de drooglegging in tegengestelde richting plaats vond, begon de gemeenschapsgrond aan de westkant van de Wackersweg en liep door naar het oosten. De Bont meent dat het laatst ontgonnen land ten westen van de Wakkerendijk lag en dat “de soms doorlopende rudimentaire strokenverkaveling over de Wakkerendijk” een aanwijzing is voor opstrek van de percelen vanaf de Eem.⁶⁴ Maar dit gegeven kan met evenveel recht juist andersom worden uitgelegd: bij aanwas kwam de nieuwe grond immers toe aan de eigenaar van het perceel waar de aanwas plaats vond.⁶⁵ En dat is nu juist wat de historische bronnen laten zien voor Eemnes: het gebied ten westen van de Wakkerendijk is als Oost-Holland het eerst ontgonnen vanuit het Gooi en de percelen zijn door aanwas naar het oosten verlengd.

Conclusie

In dit artikel heb ik mijn zienswijze op de ontginning in het Eemland naast die van de historisch geografen Vervloet en De Bont gezet. Als historicus en archivaris heb ik duidelijk een andere uitleg van de ontginning dan de historische geografen – die het overigens niet tot in detail met elkaar eens zijn. Wat beide geografen wel delen is het negeren van geschreven bronnen als die niet in de historisch-geografische theorie passen. Tegelijkertijd blijft hun eigen onderbouwing sterk gebaseerd op een serie veronderstellingen, die theoretisch denkbaar zijn, maar waarvoor geen enkel verifieerbaar bewijs wordt aangevoerd. Ik heb mijn standpunt zoveel mogelijk op primaire schriftelijke bronnen gebaseerd. Deze zijn controleerbaar, maar nog belangrijker is dat zij over de hele linie een samenhangend beeld geven. Op basis van mijn onderzoek kan ik niet anders dan concluderen dat bronnschrijvers eigenlijk altijd gelijk blijken te hebben, zelfs als dat eerst onwaarschijnlijk leek. De verifieerbare gegevens uit de schriftelijke bronnen maken het mij mogelijk een sluitende theorie op te stellen voor de ontginning van het Eemland zoals in de wetenschap gebruikelijk is.

Mijn artikel is geen algemene discussie tussen twee disciplines, maar een weergave van een specifieke discussie over een specifiek geval. Uiteraard is een kern van deze discussie wel degelijk ook een botsing tussen principes vanuit de historische en de historisch-geografische disciplines – vertegenwoordigd door personen – met name over welke bewijsvoering geaccepteerd kan worden. Daarmee komen we terug bij de in de inleiding geformuleerde kernvraag van dit artikel: hoe ver kan men in de wetenschap gaan met het zich baseren op niet door verifieerbare gegevens ondersteunde veronderstellingen om een theorie overeind te houden? Voor de door mij geciteerde historisch geografen Vervloet en De Bont is die ruimte blijkbaar minder gelimiteerd dan voor mij, en met mij vele andere historici.

Bijlage 1: Opmerking bij ‘Nederzettings- en ontginningsgeschiedenis’ door J.A.J. Vervloet in *Eemland in Verandering*⁶⁶

J.W. VAN MAREN

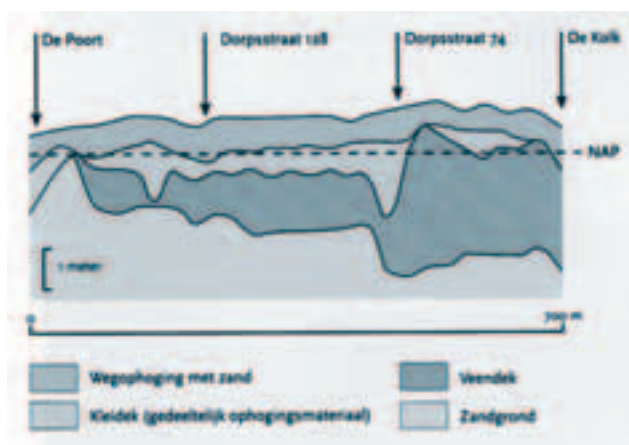
Op p. 19 van zijn artikel ‘Nederzettings- en ontginningsgeschiedenis’ betoogt Vervloet dat het veenpakket dat in de oude bebouwde kom van Bunschoten gelegen zou hebben, aan de bovenzijde “ongeveer” even hoog lag als de “verre omgeving”. Bij het artikel behoort een lengteprofiel (p. 20) waaruit blijkt dat de Dorpsstraat in Bunschoten is aangelegd op een dikke veenlaag, bedekt met klei.

64 De Bont, ‘Twee vechten om de Eem’, 223-224.

65 Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee*, 39.

66 J.A.J. Vervloet, ‘Nederzettings- en ontginningsgeschiedenis’, in: Vervloet en S. van den Bergh (red.), *Eemland in verandering. Ontginning en ruilverkaveling in het gebied van de Eem* (Utrecht 2007), 15-36.

Afb. 11. “Lengtedoorsnede langs de Dorpsstraat in de oude kern van Bunschoten. Duidelijk waarneembaar is dat de weg is aangelegd op een dikke veenlaag bedekt met klei. Gezien de dikteverschillen kan de kleilaag (gedeeltelijk) door de mens zijn opgebracht”. Afbeelding met bijbehorend onderschrift ontleend aan Vervloet, ‘Nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis’, 20.

Het profiel toont dat aan de zuidkant van het dorp bij De Poort een zandkop oprijst tot ongeveer 0.0 m NAP. Het is mij niet bekend hoe diep de bovenkant van het zand in de polders ten westen en ten oosten van Bunschoten ligt. De maaiveldhoogte is daar tegenwoordig ongeveer -0.3 m NAP. Het profiel suggereert volgens Vervloet dat er in het dorp een veendek met een dikte van drie meter of meer op het zand gelegen heeft.

Dat brengt mij tot de volgende twee mogelijkheden:

Als er – zoals Vervloet schrijft – oorspronkelijk “maar héél geringe reliëfverschillen” in het veen binnen en buiten de nederzetting waren, dan moet het veenpakket buiten Bunschoten aanzienlijk dikker zijn geweest dan de 2,5 tot 3 meter die onder de Dorpsstraat is waargenomen. In dit geval zal de bodemdaling door oxydatie en inklinking buiten het dorp aanzienlijk groter zijn geweest dan boven de zandkop. Het maaiveld binnen het dorp zal dan geleidelijk hoger zijn komen te liggen dan in de polders buiten de nederzetting. Ook mag verwacht worden dat de vegetatie op de zandkop met de relatief dunne veenlaag anders is geweest dan op het dikke veenpakket. Dit alles zal de eerste bewoners zeker zijn opgevallen.

Als de veenlaag binnen en buiten het dorp oorspronkelijk ongeveer dezelfde dikte heeft gehad, dan is er altijd al sprake geweest van een groot hoogteverschil tussen het dorp en de omgeving.

In beide gevallen zou het dorp Bunschoten dus al vroeg hoger hebben gelegen dan de omgeving. Vervloet schrijft echter in zijn artikel “Uitgaande van deze constatering is het idee van Bunschoten als zandeiland dus niet langer houdbaar”. Het omgekeerde lijkt echter waarschijnlijker. Het dorp is wel gebouwd op een zandbult, waar van het hoogste deel aan de zuidkant van de nederzetting ligt. Zou dit dan niet het oude Uitwijk zijn? De hypothese van een verdronken Uitwijk, waarvan we de ligging zelfs niet kennen, is dan niet meer nodig.

Vervloet stelt ook dat Bunschoten ooit verplaatst is geweest en toen “geformeerd [is] langs een veilig geachte achterkade van het voormalige Uitwijk”. Het eerder genoemde profiel toont echter dat het dorp zelf al hoger lag en dus veiliger is geweest dan de omgeving. Voor de veiligheid van de nederzetting was dus geen achterkade nodig.

Bijlage 2: Beknopte literatuurlijst ten behoeve van de lezer

G.J. Baaijens, E. Brinckmann, P.L. Dauvelier, P.C. van der Molen, *Stromend Landschap. Vloeiweidenstelsels in Nederland* (Zeist 2011).

Chris de Bont, ‘Twee vechten om de Eem ... Over de ontginningsgeschiedenis van Eemnes’, *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis uitgegeven door de Stichting Tussen Vecht en Eem* 27 (sept. 2009) nr. 3, 213-226.

- Marcel aan de Brugh, 'Planten bouwen hun eigen kwelder', NRC-Handelsblad, Weekend 16-17 februari 2013, bijlage Wetenschap, 12.
- C. Dekker, M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leege Landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12^e en 13^e eeuw* (Utrecht 1995).
- D.Th. Enklaar, *Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Lande van Gooiland* (Utrecht 1932).
- D.Th. Enklaar, *Zestiende-eeuwse wandelingen door Nederland. Zwerftochten van Pieter Aelmanszoon, secretaris van Naarden, 1525-1527* (Hilversum 1934).
- A.J. Maris, Eemnes. *Rechtsgeschiedkundige ontwikkeling van gemeente en waterschap* (Utrecht 1947).
- S. Muller Fz., A.C. Bouman, K. Heeringa, F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*. 5 dln. (Utrecht/Den Haag 1920-1959).
- M. Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei & Eem dl. I, 777-1616* (Utrecht/Leusden 2007).
- M. Mijnsen-Dutilh, *Een vallei vol water. Waterschapskroniek Vallei & Eem dl. II, 1616-2011* (Utrecht/Leusden 2011).
- W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580*. 2 dln. (Amersfoort 1878).
- H. van Rij (ed. en vert.), *Alpertus van Metz, De diversitate temporum – gebeurtenissen van deze tijd* (Amsterdam 1980).
- M. Schönfeld, *Nederlandse waternamen* (Brussel 1955).
- J.H. Sebus, *De Erfgooiers en hun gemeenschappelijk bezit (tot 1568)* (Amsterdam 1934).
- Vereeniging 'Oud Ede', *Geschiedenis van Ede*. 3 dln. in een band (Arnhem 1980). Ongewijzigde herdruk van de uitgave van 1933.
- J.A.J. Vervloet, 'Nederzettings- en ontginningsgeschiedenis', in: Vervloet en Simon van den Bergh (red.), *Eemland in verandering. Ontginning en ruilverkaveling in het gebied van de Eem* (Utrecht 2007), 15-36.
- J.A.J. Vervloet, 'Boekbespreking M. Mijnsen-Dutilh, Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei & Eem. Deel I (777-1616)', *Flehite, Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken IX* (2008), 148.
- J. van de Water, *Groot Placaatboek ... 's Lands van Utrecht*. 3 dln. (Utrecht 1729).